

Nadir MƏMMƏDLİ
professor

Moskva şərqşünaslığı elmində clo bir mü-
tərəqqi icimai təşkilat olmuşdu ki, Mirzə
Cəfər və Mirzə Abdulla Qafarov orada işitirək
etmiş olunsun.

Moskva universitetinin tarix-filologiya və
İ.S.Dİ Xüsusi Sınıfların professor-müallim
heyətinin birgə omokdaşlığı ilə modoni-tarixi
müqayisədə qədim və müasir Şərqiñ öyrənil-
məsi üçün Comiyot təşkil edilməsi fikri çox-
dan yaranmışdı. Bu fikri tövqə müəxəssislər
deyil, Şərqli inaraqlanmışlar da müdafiə edir-
dilər. Comiyotun nizamnaməsinin hazırlan-
masına səbəb eyni məqsədlə Peterburqda be-
lə bir comiyotın yaranması xəbəri oldu.
Moskva şəhəri Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivini
sənədlərində əsən, 1883-cü ildən pay-
taxt oriyentalistlərinin tərtib etdikləri "Peter-
burq dərmiyi layihəsi" moskvalı həmkarları-
na göndərilib. Moskva alimlərinin təmin etmə-
yən bu layihəni yendən hazırlamaq üçün im-
perator Moskva Arxeologiya Comiyotunun
31 mart 1883-cü ildə keçirilmiş iclasında ko-
missiya təşkil edilir və yeni "Rus Şərqi
Comiyoti Nizamnaməsi"nin layihəsi tərtib edil-
ir. A.P.Bəziyannın araşdırmalarına əsasən,
layihənin müəllifləri - Moskva alimləri uni-
versitetin Şərqiñ fəkültəsinin dekani Vasil Pəv-
liyev Vasilyev adına əşğıdəki məzmununda
məktub göndərirlər. "Peterburq Şərqi dilləri
fəkültəsinin Şərqi öyrənmə çoxsaylı mü-
xəssislərə malik olduğunu yaxşı bildiyimiz-
dən, Moskva dərmiyi belə bir yekdill qənaətə
gəlib ki, sizin simanızda, Şərqi dilləri fəkültə-
sinin professorları təqdim etdiyimiz layihəni
diqqətlə oxusunuz və bu barədə fikirlərinizi
bildirsinlər. Əgər Rusiya Şərqi Comiyotunun
iki - universitetin Şərqi dilləri fəkültəsinin
nözdində Peterburq və Lazarev Şərqi Dilləri İn-
stitutu nözdində Moskva - şöbəsinin mövcud
olması Şərqi fəkültəsi professorları arasında
razılığa qarşılanı, bu halda Moskva dərmiyi
Rus Şərqi Comiyotunun yaradılması icazəsi
haqqında dövlət qarşısında vəsatət qədarlıması
təşəbbüsünü də üzərinizə götürməyinizi xahi-
ş edirik. Əgər bu və ya digər səbəblərə görə
(məsələn, Peterburqda İmperator Arxeoloji
Comiyoti nözdində Peterburq Şərqi şöbə-
sinin mövcud olması nəzərə alınsa) cənaib
professorlar təqdim edilən layihənin həyata
keçirilməsini təvazü bilməsinlər, bu halda
Moskva dərmiyi hökumət qarşısında Moskva
Şərqişünas Həvəskarları Comiyotunun yaradıl-
ması haqqında vəsatət qaldıracaq".

Layihənin iki paraqrafı Comiyotun məqsə-
dini aydınlaşdırır.
"1. Qədim və müasir Şərqiñ modoni-tarixi
müqayisələri birgə öyrənmək məqsədilə
S.Peterburqda və Moskva'da "Rus Şərqi
Comiyoti" təsis olunur.
2. Comiyot əşğıdəki hüquqlara malik-
dir:
a) açıq və gizli iclaslar keçirmək,
b) Şərqi xalqlarının ədəbi yaradıcılıqlarını

Moskva Şərqi Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri (1876-1930)

tercimo və nəşr edirik.

c) Şərqi xalqlarının həyatı və tarixini əks
etdirən maddi abidələrin kolleksiyasını toplamaq;

d) elmi məqsədlə ekspedisiyalar təşkil et-
mək;

e) toplanmış materialları rus, eləcə də xarici
dillərdə çap olunan toplarlarda və dövrü
jurnallarda nəşr edirik".

"Rus Şərqi Comiyoti Nizamnaməsi"nin
bu layihəsinə tərtib edən və onun həyata keçir-
məsinə razılıq verən məşhur alimlər, Moskva
universiteti və İ.S.Dİ Xüsusi Sınıflarının mü-
fəzilə professor və müəllimləri N.Emin,
Q.Kananov, F.Y.Korş, M.O.Attaya, M.V.Ni-
kolski, V.F.Miller, S.A.Sakov, İ.Kronçepde-
lov, A.Veselovski, N.Xulmıqorov, F.Pörtu-
naovun adı sırasında dosent Mirzə Cəfərin
də imzası vardır.

Lakin mütiyotun səbəblərə görə "Rus
Şərqi Comiyoti"ni təsis etmək mümkün ol-
mur.

Bəhəliklə, Şərqi Comiyoti yaradılması

güçünəzə oldu etdiyimiz bütün materialları
araşdırılmayıq. Katib Comiyotunun nizam-
naməsinə əsasən, qarşıya qoyulan əsas
məsələ arxeoloji materialların geniş və hərtərəf-
li tədqiq edilməsidir.

Avropa xalqlarının öz modoniyyətinə gö-
rə elm, incəsənət və dövlətin ilkin yaradıcısı
yunanlara və romalılarına bəzəli olduğuna dərk
etməsinə çox vəxt ötmüdü. Dünya tarixi
Şərqiñ modoni mərkəz olmasına, Qərbin isə
onun bütöblütnə nəciib formasını yaranmasını
anlatmaqda, Şərqli Qərbdə tarazlığı bəzəli
bərpa edib. Bütün Avropa xalqları ilə müqayisədə
bu ölkələrin modoniyyətinə, tarixinə və
coğrafi ərazisinə daha çox yaxın olsaq da,
onların abidələrinin ən az bəzə öyrənilmişdir.

Bizim muzeylər və rəsmi elminiz Qərbin
bu səhəddə elmi biliklərinə, demək olar ki,
məhəl qoymur; bunun üçün qeyri-rəsmi, icimai
səbəb olmadan elminizdə qədimliyə gə-
dən yolu təmizləmək üçün xüsusi elmi korpo-
rasiyaların enerjili fəaliyyəti lazımdır. Halbuki,
bu materialları əldə etmək və öyrənmək

bu xeyirxah işin təşəbbüsünü M.V.Nikolski
katib seçilib. M.V.Nikolskinin fikrinə, Rusi-
yada şərqşünaslıq elmi mərkəzlərdən öz
müfəzəllə Şərqi Komissiyası olmalı idi
(38,169).

Komissiyanın ilk iclası 1887-ci il 31 ok-
tyabrda keçirilib. Comiyotun 1888-ci il 29
mari tarixli iclasında qafriyyə P.S.Uvarova
Şərqi Komissiyasının üzvlərinə mütişəq
"Древности востока" toplusu nəşr etdir-
məklə təklifi irəli sürür (10,174). 1889-1915-ci
illər arasında A.F.Krımski, M.V.Nikolski və
P.S.Uvarovun rəhbərliyi ilə toplanmış bəzə
nömrəsi çap olunur. Həmin protokollar kom-
missiyanın, eləcə də Moskva şərqşünaslığının
səlməməsidir. Protokollarda iclasların qe-
dişi, diskussiyalar, bir sıra məzəllərin mətni,
onlara əlavələr və elmi mübahisələr, bəzə
əməllərdə tarixi hadisələr də əksini tapır.
Qeyd edək ki, Mirzə Cəfərin adı ilk dəfə
Şərqi komissiyasının 1892-ci il 25 yanvar ta-
rixli iclasının 28 nömrəli protokolunda çəki-
r.

MIRZƏ CƏFƏR RZAYEV VƏ MIRZƏ ABDULLA QAFAROVUN İCTİMAİ TƏŞKİLATLARDAKI FƏALİYYƏTLƏRİ

ideyası Moskva şərqşünaslarının narahət
problemi olaraq qalıb. Çox keçir ki, İmper-
ator Moskva Arxeologiya Comiyotunun üzvləri
iclaslarında birində məsələni daha qəti şək-
ildə qaldırırlar. Bu məsələni M.V.Nikolski
qəzə üzərində götürür. İmperator Moskva Ar-
xeologiya Comiyotunun 1887-ci il 24 aprel
tarixli iclasında o, "Şərqi komissiyasının yaradıl-
ması haqqında əsaslandırılmış təkliflər"
adlı məruzə ilə çıxış edir. Məruzənin əşğı
məzmunu belədir: "Hazırda clo vəziyyəti yara-
mız ki, bu fikir (komissiyanın yaradılması -
N.N.M.) Moskva Arxeologiya Comiyoti üzvləri
arasında daha ciddi şəkildə örtünüb çıxır və
üzvlər onun təleyi haqqında daha ciddi
düşüncələrə başlayırlar. Əsas məsələ Comiyot
yotun tərkibində Şərqi şöbəsinin yaradılması-
dır.

Ötən illər ərzində Arxeologiya Comiyoti-
no sayız-hesabız Şərqi abidələri, müxtəlif
Şərqi dillərdə yazılmış xeyli sayda yazıların
südənilib göndərilib Ərəb, yəhudi, türk, fars və
s. b.izə məlum olmayan dillərdə yazılmış
nəmunələr öyrənilməsinə arxivlərdə təhvil ver-
nilir.

Əgər işlər belə davam etsə, Comiyotun
fəaliyyəti məqbul hesab oluna bilməz. Co-
miyyot bu işlərlə məşğul olma biləcəklə müti-
xəssisləri də daxilində, sıralarında yox; xarici
ölkələrdə axtarı. Ona görə ki, Moskva'da şərq-
şünaslıq elmi ilə məşğul olan vahid mərkəz
yoxdur. Bütönlə bu çətinliklərin öhdəsindən
isə bu işdə maraqlı olanlar gəli birləşir.

Avropa Şərqi arxeologiyası ilə müqayisədə
rus elmi qarşısında vəzifələrimizi dərk et-
məyimizəni vaxtı çoxdan çatıb. Bizim görmək
istədiyimiz iş xeyirxah məqsəd daşıyır.

Bu yerlərdə (konkret olaraq Orta Asiya-
nın Səmirqənsk qəbemiyyəsi nəzərdə tutulur
- N.N.M.) xarici ölkələrinin görülməsini,
onların arxeoloji və tarixi materialları toplama-
sını məzəlləmə bizim elminizə həyət deyil,
üzümüz sistematiq plan tərtib etməli və öz

üzün bəzə tən hüquqa maliklik, bu bizim bərcu-
muzdur.

Məvcud elminiz bizdən önu tələb edir ki,
başqa modoni xalqları yanaşı, qədim dövür
ümumşəhəri modoni-tarixi abidələrini toplama-
ya və tədqiq edək. Moskva Arxeologiya Comiyotunun
rus elminin çoxdan bəri güzlədi-
yi, ümid etdiyi keçmiş rühənda təm təşəbbüs-
kərləşib, xeyirxahlığı öhdəsinə götürməyi
xahiş edirik. Comiyotun üzvləri arasında fil-
logiya və linqvistikə üzrə işin məsuliyyəti
nizərinə götürə biləcəklə universitetin çox
güzlə elmi potensialı vardır. Eləcə də Şərqi
dilləri üzrə xüsusi təhsil ocağı sayılan Moskva
Lazarev Şərqi Dilləri İnstitutunun ən yaxşı
elmi qüvvələri sıralanmışdır. İnanırıq ki,
fəaliyyətə başlayandan sonra indiyədək adina-
r məlum olmayan və itxasları ilə Comiyoti-
yə lazımi ödəmə göstərə bilinəyən yeni qüvvə-
lər də bizə qoşulacaqlar.

Arxeologiya Comiyotunun imanıdırmaq
istərdik ki, irəli sürdüyümüz təklif, Comiyoti-
nin işində var qüvvəyəzilməz, onun fəaliyyəti
daha da genişləndirəcək və üzvləri
arasında birliyi, həmruylyığı qüvvələndirmək
məqsədi somini istəyimizdən irəli gəlir"
(46,3-11).

F.Y.Korş, V.F.Miller və F.K.Trutovskinin
də müdafiə etdikləri "Təkliflər"ə əsasən,
Moskva Arxeologiya Comiyotunun 1887-ci il
8 may tarixli iclasında qafriyyə P.S.Uvarova-
nın sədrliyi ilə təşkil olunmuş həyət əşğı-
dəki məzmununda İmperator Moskva Arxeolo-
giya Comiyoti Şərqi komissiyasının qaydala-
rını işləyi hazırlamışdır...

İsəni 1864-cü ildə qoyulmuş İmperator
Moskva Arxeologiya Comiyoti nözdində
Şərqi komissiyası 1887-ci il 29 sentyabr tarix-
xində fəaliyyətə başlayır. Həmin tarixdə
İ.S.Dİ Xüsusi Sınıflarının və Moskva Uni-
versitetinin ən müfəzəllə şərqşünas alimlərinin topla-
sında komissiyanın ilk təşkilatı iclasında
F.Y.Korş sədr, M.F.Miller onun köməkçisi,

İclasın sədri V.F.Miller Mirzə Cəfərin
Komissiyaya üzv seçilməsi təklifini irəli sür-
ür və onu komissiyanın işinə layiqli, "fars ar-
xeologiyasına yaxından bələd olan, şərti-
li mütişəssis" kimi təqdim edir. İclasın qərarın-
dan aydın olur ki, Mirzə Cəfər 1892-ci il 25
yanvar tarixində Şərqi komissiyasına üzv seçil-
ir (47,90).

Qeyd etməli də ki, M.A.Qafarov İ.S.Dİ-nin
Xüsusi Sınıflarında 1901-ci il sentyabr 1-dən
pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Lakin
komissiyanın protokollarında və "Биобио-
лиграфический словарь отечествен-
ных трудов" kitabında verilmiş məlumi-
mətlərdən aydın olur ki, o, həmin tarixdən
Moskva'ya gəlməmişdir.

İmperator Moskva Arxeologiya Comiyoti-
yi Şərqi komissiyasının 1896-cı il 23 dekabr
tarixli iclasının 51 nömrəli protokolunda ver-
ilən xülasədə qeyd edilir ki, M.A.Qafarov hə-
min iclasda "Türkiyə hakimiyyəti dövründə
Qafqazda türk çətinliklərinə verilmiş Sultan
fərmanları haqqında" məruzəsi ilə çıxış
etmişdir (bax: 48,137). Əzə çəkilən məruzə
1901-ci ildə "Древности востока" toplusu-
nda çap olunub. Əsərdə mütiş 1726-
1821-ci illərə aid olan 26 fərmanla bağlı arxiv-
dinnələr aparılır, Rusiya-Türkiyə münaibət-
ləri, Türkiyənin Qafqazda və Qəz dəniz et-
rafi ərazilərdə apardığı siyasəti aydınlaşdır-
mağa çalışılmışdır.

A.N.Kononovun məlumatına əsasən,
M.A.Qafarov İ.S.Dİ-də Azərbaycan dindən,
1901-ci ildən isə Əzəkb dindən dərş demis-
dir (bax: 18,74). Güman ki, M.A.Qafarov
1893-1896-cı illər arasında İ.S.Dİ-yə dəvət ol-
muş və həmin orafələrdən Şərqi komissiyasına
üzv seçilmişdir. Üçünlü dövri əhatə edən pro-
tokolların 1896-cı ildən sonrakı məlumatları-
nda onun adı komissiyanın üzvi kimi çəki-
r. Qeyd edək ki, komissiyanın iclaslarında
diniyyəti kimi iştirak edən həvəskarların adı
protokollarda "qonaqlar"ın siyahısında verilir.

M.A.Qafarovun Şərq Komissiyasının orqanı olan "Древности восточныя" toplusunda həm də tərcümələri - Səliman Savəcinin "Cəmşid və Xurşid" poeması, M.O.Attaya ilə birgə "Əndicandan göndərilmiş ərəbcə yazılan vərəqələr", həmçinin toplusunun Şərq Komissiyasının 25. akademik F.Y.Korşun 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley nömrəsində məşhur "Moqol dövrü fars tarixşünaslığında" əsəri, V.I.A.Qordlevskinin kommentariyası ilə "Fars atalar sözü" toplusu çap olunmuşdur.

Şərq komissiyasının daimi üzvü olmasa da, iclaslarda M.A.Qafarovun qardaşı Məhəmməd Kazım Qafarov da iştirak etmiş, çıxışları, müzakirələri böyük həvəslə dinlənmişdir (protokol № 116,52,53).

Şərq komissiyasının iclaslarında Mirzə Cəfər və M.A.Qafarov fəal iştirak etmişlər. Onların görükləri işlərlə bağlı adları çəkilən protokollardan bir neçə nümunəyə diqqət edək:

15 fevral 1901-ci il. Protokol № 76. İclasın sədri V.F.Miller Əndicandan yaxınlığındakı Semireçensk ərazisindən tapılmış və hərbi qubernator tərəfindən Şərq komissiyasına göndərilmiş abidələrin litografik surətlərini nümayiş etdirir. Bu sənədlərin öyrənilməsi, onların farsca yazılmış hissələrinin dəqiq tərcüməsi M.A.Qafarova, ərəbcə olan hissələrinin tərcüməsi isə M.O.Attayaya həvalə olunur (49,217).

15 yanvar 1902-ci il. Protokol № 78. M.A.Qafarov bildirir ki, araşdırılması ona həvalə olunan Semireçensk vərəqələrinin mətni, demək olar ki, hamısı ərəbcədir. Buna görə də o, tək tərcümə etməyi qərara alır və vərəqələri M.O.Attayaya təqdim edir. M.O.Attaya vərəqələrdəki ərəbcə mətnlərin dəqiq tərcüməsini şərh edir. Məlum olur ki, vərəqələrdəki mətnlərin məzmunu "ziyanlı" deyildir. Belə ki, orada Allah, Məhəmməd və Əliyə xitabən dualar yazılıb və əlində Zülfüqar qılıncını tutmuş Əlinin rəsmi həkk olunub.

Mirzə Cəfər məlumat verir ki, dualar yazılmış belə vərəqələr taun və ya başqa ümumi xəstəliklər yayılan zaman müsəlmanların qapılarına yapışdırılır, minlərlə nüsxəsi bütün fars şəhərlərində satılır. A.E.Krımski qeyd edir ki, Barbinskinin söylədiyinə görə, general-qubernatorun göndərdiyi vərəqələrin məkanı olan Orta Asiyada dualar və qılınc tutmuş əl şəkli zöhərə qarşı fincanların dibinə həkk olunur. Mirzə Cəfər İranda da belə edildiyini təsdiqləyir.

21 fevral 1906-cı il. Protokol № 94. A.E.Krımski müvafiq tarixi arayışla Şimali İranda - Təbrizdən (Azərbaycan) dinləyicilərindən birinin göndərdiyi Makedoniyalı İskəndər yunan gümüş pullarını nümayiş etdirir. İclasda iştirak edən azərbaycanlı Mirzə Abdulla Qafarov bildirir ki, ümumiyyətlə İskəndər pulları Təbrizdə çoxlu miqdarda, olğuşca tez-tez tapılır (50-60).

10 fevral 1910-cu il. Protokol № 121-M.A.Qafarov Arxeologiya Cəmiyyətinə göndərilmiş papyeməşeyə oxşar "mökkava" tipli fincan üzərində yazılar haqqındakı tədqiqatının nəticələri barədə məlumat verir.

Fincanın görkəmi kiçik parça xatırladır, ancaq o, içki üçün nəzər-

də tutulmayıb, belə ki, materialı maye üçün yararlı deyildir. Şübhəsiz ki, parçada bərk maddələr saxlanılıb. Fincanın ətrafında ərəbcə çox qarışıq yazılar cızılıb. Onları çox çətinliklə oxumaq mümkündür. Epigrafik yazının mətni belədir: Əddəhürü ül-muşahdü lilizz əddaimun və iqbalü-ləcəddü və əddövlötü, ül-baqiyyötün və-l-kəramötü əl-aliyyötü ül-omrün və əlcəddü ül-sa'idi və-l-omrü ül-xalidü və-əl-a'dilü əl-qasidü.

Şərq komissiyasının əsas məraq və müzakirə obyektini müsəlman-xristian Qafqazı və qədim Şərq idi. A.P.Baziyansın fikrinə, Moskvada LŞDİ, Moskva Universiteti və Şərq komissiyasının yeni istiqamətdə birgə iş aparması ilə osetinşünaslıq, tat dilinin öyrənilməsi, udinlər haqqında materiallar çap edilməsi və s. ilə dünya şərqşünaslığı xəzinəsinə zəngin irs bəxş edilmişdir.

İnstitut müəllimlərinin Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, tarix və mədəniyyətini öyrənməsi, tədqiq etməsi ilə XIX əsrin II yarısında azərbaycanşünaslıq (hərçənd arxiv sənədlərində bu termin işlədilmir - N.M.) təşəkkül tapmışdır (10,208).

XX əsrin əvvəllərindən Şərq komissiyasının fəaliyyəti zəifləyir. Buna səbəb M.V.Nikolskinin müvəqqəti Petroqrada köçməsi idi. Çox keçmir ki, M.V.Nikolski yenidən Moskvaya qayıdır və LŞDİ-də pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. 1901-ci ildə A.E.Krımski komissiyaya sədr seçildəndən sonra təşkilatın işində yenidən canlanma yaranır.

Üç il ərzində elmi istiqamət daha çox müsəlman dünyasının, xüsusilə islam dini tarixinin öyrənilməsinə yönəldilir; iclaslarda bu barədə Rusiyada və xaricdə çapdan çıxan kitabların annotasiyası dinlənir, müzakirə olunur.

Şərq komissiyasının işində LŞDİ-nin tələbələri də yaxından iştirak etmişlər (98,16).

1911-ci ildən sonra müəyyən səbəblərə görə komissiyanın işi yenidən zəifləyir. Tanınmış qafqazşünaslardan bəzisi vəfat edir. V.F.Miller akademik seçildəndən sonra Moskvanı həmişəlik tərk edir. F.Y.Korş Petroqrada köçür, səhhəti imkan vermədiyi üçün Komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir.

V.K.Trutovskinin sədrliyi və A.E.Krımskinin katibliyi ilə komissiyanın yeni heyəti seçilir, Mirzə Cəfər və M.A.Qafarov yeni heyətə daxil edirlər.

1917-ci il inqiballarından sonra siyasi vəziyyət qarışıq olduğu üçün Şərq komissiyasının işində yenidən durğunluq yaranır (38, 169-170). Komissiyanın işində yaranmış böhran vəziyyətinin başqa səbəbləri də var idi. Akademik F.Y.Korş və ilk rus assuroloqu M.V.Nikolski vəfat edir, məşhur gürcüşünas A.S.Xaxanov vəzəm xəstəliyinə tutulur, elmi işdən uzaqlaşır.

İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq komissiyasının fəaliyyəti 1922-ci ilə qədər davam etmiş, 35 il ərzində 150 iclası keçirilmişdir. Bu müddətdə Şərq komissiyası bir sıra dəyərli, möhtəşəm işlər görməyə müvəffəq olmuşdur.